

Наталія Венжинович

Простір і час в українській фразеології: лінгвокультурологічний аспект

Нині парадигми лінгвістичних досліджень все більше спрямовані в бік антропоцентризму, коли в центрі уваги постає людина, її життя й діяльність, її культура, вірування, переживання, настрої, зрештою, – її існування в просторі й часі (Ужченко В., Ужченко Д. 2007).

Серед найрізноманітніших мовних одиниць, якими можна виразити категорії простору й часу в українській мові, особливу роль мають фраземи – оті неповторні схованки людського духу, в яких відтворено широку палітру особливостей життя людини. На фразеологічному рівні виразно виявляються національно-культурні особливості мовної системи. Фразеологія – це та сфера мовної діяльності, де, з одного боку, в мовних фактах яскраво відбиваються етнопсихологічні особливості соціуму, а з другого, – чітко простежується вплив мови на формування його менталітету (Жайворонок 2006). Зазначена проблема була предметом зацікавлень ряду білоруських, російських учених (Коваль 2012, Мокиєнко 2012, Рязановский 2012), проте на матеріалі фраземіки української мови різнобічне дослідження ще дотепер не проводилося.

Цікавими для нас виявилися роздуми В.М. Мокієнка, який ставив питання про те, чи дзеркальне відображення картини світу ми отримуємо, оперуючи прозорою внутрішньою формою з урахуванням культурологічних конотацій. З одного боку, так, – зазначав учений. Так, тому що відтворення певної частини об'єктивної картини мовного простору і часу в таких фразеологічних одиницях, без сумніву, представлена. Ні, – каже В.М. Мокієнко, бо в реконструйованій мовній картині світу вже на початку закладено суб'єктивний елемент – суб'єктивна вибірковість фразеології як особливого лінгвістичного феномену. Фразеологія експресивна й оцінна і тому вона семантично вибіркова – на відміну від лексики, орієнтованої як на денотативну, так і на конотативну інформацію (Мокиєнко 2012: 19–20). Погоджуємося з твердженням Л.М. Рязановського, який вказував, що у всіх роботах, присвячених лінгвістичному полю простору, воно кваліфікується як універсальне поле, фразеологія якого є основою

для інших семантичних полів, у тому числі й для не менш універсального поля часу.

В обох полях обов'язково наявні два концепти – початок і кінець. Обидва концепти виражаються в групах локальних чи темпоральних стійких виразів, внутрішня форма яких прямо чи опосередковано походить із просторових понять (Рязановский 2012: 49).

А.К. Мойсієнко цілком справедливо, на нашу думку, стверджує про те, що мовно-образна картина світу немислима без символічної атрибутики, що становить собою систему міфологічних, фольклорних, індивідуально-авторських символів – цілий міфосвіт, зі своїми законами внутрішньо-іманентної організації і зовнішньої прагматики (Мойсієнко 2013).

Ми ставимо собі за мету виокремити в корпусі фразем української мови (СФУМ 2003) ті мовні одиниці, які відображають поняття простору й часу. Весь зібраний матеріал класифікуємо на тематичні групи, що дасть нам змогу спостерегти ментальні особливості носіїв української мови з точки зору лінгвокультурології, зокрема й українських символів.

У представленій статті зосередимо увагу на найбільш репрезентативних із нашого погляду, фразеологічних одиницях, що мають у своєму складі компоненти зі значенням простору й часу, в цілому передають просторові чи часові поняття, а також такі, що мають у своєму складі ключові поняття на позначення простору або часу, при цьому позначаючи різні явища дійсності.

Зокрема:

простір: *куди очі бачать* (*дивляться, спали* і т. ін.), зі сл. *іти, бігти, тікати* і т. ін. ‘не вибираючи шляху, в будь-якому напрямку; будь-куди, навмання’ (СФУМ 2003: 475); *скільки сягає* (*бачить, охоплює, захопить* і т. ін.) *око* (*скільки ока*) ‘на всьому видимому просторі; скрізь, до самого обрїю’ (СФУМ 2003: 465, 466); *при битій дорозі, шляху* ‘на людному місці, на місці великого руху, скупчення людей’ (СФУМ 2003: 217); *висіти в повітрі* (*між небом і землею*) 1. ‘перебувати в непевному, невизначеному становищі’, 2. ‘залишатися без підтримки, не зустрічати відповіді, співчуття’, 3. ‘залишатися нерозв’язаним, нез’ясованим, нездійсненим’ (СФУМ 2003: 85); *носитися в повітрі* ‘набувати поширення, відчуватися (про виникнення, появу якоїсь ідеї, про якусь подію тощо)’ (СФУМ 2003: 441); *впливати* (*виринати, виплисти*) *на поверхню* 1. ‘ставати відомим (про те, що приховується)’, 2. ‘з’являтися де-небудь’ (СФУМ 2003: 80);

ширяти в позахмарному просторі ‘сприймати дійсність нереально, наївно’ (СФУМ 2003: 88); *вийти на дорогу (шлях)* ‘визначити напрям діяльності або своє місце в суспільстві, в житті’ (СФУМ 2003: 92); *проміряти свій шлях* ‘прожити життя’ (СФУМ 2003: 577); *зійти зі шляху (рівної, прямої дороги)* ‘відхилитися від правильного напрямку в поведінці, діяльності, в поглядах і т.ін’ (СФУМ 2003: 264); *прибрати зі шляху* ‘усувати які-небудь перешкоди, створюючи необхідні умови для розвитку, функціонування і т. ін. чого-небудь’ (СФУМ 2003: 557); *доріжки схрестились (дороги схрестились)* ‘хто-небудь має має спільні інтереси, зустрічається з кимось у житті, вступає в певні стосунки’ (СФУМ 2003: 216); *стати поперек дороги* ‘зробитися, виявитися перешкодою комусь у досягненні якоїсь мети’ (СФУМ 2003: 692); *обминати (обходити, оббігати і т.ін.) десятою дорогою* ‘уникати зустрічі з ким-небудь’ (СФУМ 2003: 453); *як горох при дорозі 1. зі сл. жити, поживати* ‘погано, бідно, неспокійно’, 2. ‘у скрутному становищі, у важких умовах’, 3. зі сл. *смикати, скубти* ‘без будь-якої поваги, причини; безцеремонно, нахабно’ (СФУМ 2003:162); *там де Макар телят не пас* ‘далеко: там або туди, де важкі умови життя, куди потрапляють, як правило, не з власного бажання’ (СФУМ 2003: 364); *у чорта на кулічках* ‘далеко’ (СФУМ 2003: 770); *до чорта в зуби* ‘у найнебезпечніше або найвіддаленіше місце’ (СФУМ: 770); *у чорта на рогах (на запічку)* ‘дуже далеко, у далекому або небезпечному місці’ (СФУМ 2003: 770); *іди собі на всі чотири вітри* ‘уживається для вираження злості, обурення, незадоволення, роздратування з приводу чогось, небажання бачити кого-небудь’ (СФУМ 2003: 275); *на заячий (гороб’ячий, горобиний, жаб’ячий) скік* ‘близько’ (СФУМ 2003: 656); *нога людська не ступала* ‘ніхто ніколи не ходив, не бував, не жив десь’ (СФУМ 2003: 437); *на ясні зорі, на тихі води* ‘в Україну; додому, в рідні краї’ (СФУМ 2003: 271).

Наші спостереження показують, що основними ключовими словами у фраземах, пов’язаних із поняттям простір, є: *дорога, доріжка, стежка, шлях*.

Простір як знак української етнокультури – це вільний, великий обшир; просторінь; у народних піснях – символ волі, а отже й щастя (Жайворонук 2006: 487).

Разом із тим, це символ складного, нелегкого життя; розлуки з домівкою тощо. У міфологічних та релігійних моделях світу шлях – це образ зв’язку між двома точками простору. Постійна й невід’ємна ознака його

– многотрудність, складність, небезпечність. Початком шляху в міфах виступає, як правило, небо, гора, святилище, палац, рідна сторона, батьківський дім. Народна мудрість ще в давнину вчила: щоб пізнати солодощі життя й оцінити їх, треба пізнати його гіркоту. Дуже часто шлях сповнений невиразністю (розгалуження доріг, перехрестя, які приховують небезпеку). У давнину шлях часто виступає як символ лінії поведінки людини в просторі, як певний набір правил. Наприклад, у Біблії часто згадується шлях Господа, шляхи життя, мудрості, правди, милості, гріха тощо. У народі шлях, дорога часто зіставлялися із скатертиною, рушником. Наприклад, фразема скатертю дорога означала побажання гладкого шляху й щасливої дороги (Словник символів 2005: 336–337).

Непоодиноким також є використання у фраземах ключових слів *чорт, роги, око, зуби, ноги* тощо.

Цікавим є вплітання фольклорних елементів (*ясні зорі, тихі води*), що висвітлюють грані власне української ментальності. Фіксуємо опозиції близько-далеко, а також напрям дії.

Час – тривалість існування явищ і предметів, яка вимірюється століттями, роками, місяцями, годинами, хвилинами тощо. Здавна зоряне небо було своєрідним годинником (звідси зоряний час – тривалість, яка визначається періодом обертання Землі навколо своєї осі відносно зірок); розрізняли добрий і поганий час. Вважалося, що добрий час приносить людині здоров'я, щастя, багатство, успіх (тому бажають на прощання – в добрий час), а поганий (недобрий) час – хвороби, невдачу, біду (зустрітися в недобрий час). Про безталанного кажуть: без часу вродився, без часу й загине. Тонко відчуваючи тривалість буття, народ-філософ влучно зауважує: *все добре в свій час; всякому овочеві свій час; згаяного часу й конем не доженеш; настане час-не стане й нас; час платить, час і тратить; час пече хліб; час-година упливає, Страшний суд ся наближає* (Жайворонок 2006: 635–636).

час: *багато (чимало) води сплигло* 1. 'минуло багато часу з якоїсь пори', 2. 'сталися значні зміни за якийсь час' (СФУМ 2003: 22); *від білого світу до темної ночі* 'від ранку до вечора; весь день' (СФУМ 2003: 636); *до білого волосу з дієсловом дожити* 'до старості' (СФУМ 2003: 123); *ледве благословило на світ* 'розвиднюється' (СФУМ: 33); *відтягати час* 'зволікати здійснення чого-небудь' (СФУМ 2003: 107); *в час оний* 'колись дуже давно; у давнину' (СФУМ 2003: 761); *каліф на час* 'людина, що захопила владу або наділена нею на короткий час' (СФУМ 2003: 740); *настав час* 1. 'кому-небудь пора вмирати', 2. 'хто-небудь має сприятливі умови для

успіху' (СФУМ 2003: 761); *протягти час* 'зволікати із виконанням, здійсненням чого-небудь' (СФУМ: 729); *ударив час, у час останній свій* 'перед смертю' (СФУМ 2003: 761); *час від часу* 'іноді, інколи, або через певні періоди' (СФУМ 2003: 761); *час не жде* 'не можна зволікати з виконанням чого-небудь' (СФУМ 2003: 761); *час пробив* 'настав момент, що є початком чого-небудь' (СФУМ: 761); *на вічні часи* 'назавжди' (СФУМ 2003: 761); *на часі* 'підходящий у даний момент; вчасний' (СФУМ 2003 761); *другим разом кращим часом* 1. 'згодом, пізніше, колись', 2. 'іноді, часо' (СФУМ 2003: 592); *вгору немає часу глянути* 'хто-небудь постійно зайнятий якою-небудь роботою, справою, не має вільного часу' (СФУМ 2003: 149); *цей чорти навкулачки не бились* 'дуже рано' (СФУМ 2003: 771); *до самого судного дня* 'до кінця світу, довіку' (СФУМ 2003: 209); *золота доба* 'найплідотворніший період, який сприяє успішному розвитку чого-небудь або благотворно впливає на когось' (СФУМ 2003: 209); *на носі* 'скоро, незабаром' (СФУМ 2003: 441); *від самої зорі* 'від самого ранку' (СФУМ 2003: 271); *до самої зорі* 'до пізнього вечора' (СФУМ 2003: 271).

У фразеологізмах із темпоральним значенням найчастіше спостерігаємо використання ключового слова час. Крім того, наявні фраземи, де в ролі ключових слів виступають: *світ, вода, зоря, ранок (світанок), день, ніч*.

Фіксуємо опозиції: *ранок – вечір, день – ніч*.

У фраземах української мови відбито також початок, кінець, тривалість дії, минулий час, елементи античних та біблійних виразів, постійність дії, момент дії, різний час доби тощо. За допомогою фразеологізмів відтворено різні прояви буття носіїв української мови. Найперше, що впадає у вічі, – це працелюбність українців, які зрання до смеркання трудяться, не покладаючи рук. Наступне, що відзначаємо, це – віра в Бога, смиренність, готовність не шукати легких шляхів, вміння переборювати труднощі, любов до рідної землі, яка є лейтмотивом практично більшої частини фраземного матеріалу.

Підсумовуючи, зазначимо, що у запропонованій роботі була зосереджена увага на фразеологізмах української мови, в яких відображено простір і час. Дослідження проведено в лінгвокультурологічному аспекті, оскільки нам було важливо з'ясувати, як у стійких фразеологічних виразах відтворено ментальні особливості українців, їх звичаї, традиції, вірування.

Проведене дослідження дає підстави для висновку про те, що фразеологізми є яскравим відображенням способу життя й діяльності кожного народу,

зокрема й українського, 'сховищем' його культури. Із фразеологічних виразів вибудовується національна фразеологічна картина світу, у якій значне місце посідають усталені мовні одиниці на позначення простору й часу.

Література

- ЖАЙВОРОНОК, Віталій, 2006: *Знаки української етнокультури / Словник-довідник*. Київ: Довіра.
- КОВАЛЬ, Владимир, 2012: Фразеологизм *съест собаку* в пространстве интернета: *Фразеология во времени и пространстве*. Материалы XL Междунар. филологической конф. (Санкт-Петербург, 14–19 марта 2011 г.) Вып. 23: *Фразеология во времени и пространстве*: сб. научн. тр. Х. Вальтер, В. М. Мокиенко, А. В. Савченко (под. ред.). Greifswald, Санкт-Петербург. 167–171.
- МОЙСИЄНКО, Анатолій, 2013: *Мова в дзеркалі особистості*. Грещук В. (ред.). Івано-Франківськ. 274–280.
- МОКИЕНКО, Валерий М., 2012: Фразеологическое пространство и время: картина мира или кривое зеркало? Материалы XL Междунар. филологической конф. (Санкт-Петербург, 14–19 марта 2011 г.) Вып. 23: *Фразеология во времени и пространстве*: сб. научн. тр. Х. Вальтер, В. М. Мокиенко, А. В. Савченко (ред.). Greifswald, Санкт-Петербург. 15–20.
- РЯЗАНОВСКИЙ, Леонид, 2012: Пространство и время во фразеологии (оппозиция «Начало - Конец» в немецких устойчивых сочетаниях). Материалы XL Междунар. филологической конф. (Санкт-Петербург, 14–19 марта 2011 г.) Вып. 23: *Фразеология во времени и пространстве*: сб. научн. тр. Х. Вальтер, В. М. Мокиенко, А. В. Савченко (ред.). Greifswald, Санкт-Петербург. 49–51.
- Словник символів 2005 = *Словник символів культури України*. Заг. ред. В.П. Коцура та ін. Київ: Міленіум.
- СФУМ 2003 = *Словник фразеологізмів української мови*. Уклад. В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк та ін. Київ: Наукова думка.
- УЖЧЕНКО, Віктор, УЖЧЕНКО, Дмитро, 2007: *Фразеологія сучасної української літературної мови*. Київ: Знання.